

Rondleiding Open Monumentendag 13 sep 2026

Kernboodschap

De excursie volgt vijf haltes: **Nieuwstraat – Hoogstraat/Riemsdijkstraat – Bergstraat – Generaal Foulkesweg – Oude Israëlitische Begraafplaats**. Bij elke halte verbindt u een persoon, huis of grafsteen met een grotere ontwikkeling in de geschiedenis van Joods Wageningen.

De begraafplaats aan het Kerkhofpad, in Wageningen ook de *Jodehucht* genoemd, werd in 1668 aangelegd in een oude zandafgraving buiten de toenmalige stadsmuren. Zij geldt als de oudste nog intacte Joodse begraafplaats op het platteland, dus buiten de grote steden, en is sinds 1967 een Rijksmonument.

Tijdindeling en route

Onderdeel	Tijd	Verhaallijn
1. Start bij Museum De Casteelse Poort	5 min.	Welkom, Stichting Joods Erfgoed Wageningen, tijdlijn en uitleg over matséwa's
2. Nieuwstraat 5	10 min.	Isaac Adolphi, eerste zichtbare Joodse bewoners, Bank van Lening en de stichting van de begraafplaats
Hoogstraat 71 Riemsdijkstraat	10 min.	Emancipatie, Henri Jacobus Haas, de kehilla en de pakhuissjoel
Bergstraat 22	8 min.	Familie Van der Horst, handel, oorlog, onderduik en verbinding met het heden
Generaal Foulkesweg	8 min.	Familie Wertheim, bankierschap, assimilatie en afwijkende grafmonumenten
Oude Israëlitische Begraafplaats	15 min.	De twee “lagen” van de begraafplaats, grafstenen, restauratie, afsluiting
Terugloop / afronding	4 min.	Verwoesting van de synagoge, naoorlogs verlies en uitnodiging voor vervolgbezoek

Totaal: ongeveer **60 minuten**.

Spreektekst per halte

1. Start: Joods Wageningen in één minuut

“Welkom bij deze wandeling langs sporen van Joods Wageningen. We lopen vandaag niet alleen langs huizen en straten, maar ook langs een geschiedenis van ruim drie eeuwen. Joodse aanwezigheid in Wageningen is al vanaf 1567 gedocumenteerd. In de 17e eeuw ging het vooral om enkele families; in de 19e eeuw groeide een kleine maar georganiseerde Joodse gemeente uit tot een *kehilla*.”

“Die gemeenschap had een begraafplaats, een ruimte voor gebed en onderwijs, bestuurders, ondernemers en familieverbanden. In 1810 telde de Joodse gemeenschap in Wageningen 46 leden, allen toen aangeduid als Duitse Joden. Vanaf 1839 kwam men samen in een ruimte boven een tabakspakhuis aan de Riemsdijkstraat; in 1903 kreeg Wageningen een eigen synagoge aan de Walstraat.”

“De wandeling eindigt bij de begraafplaats. Daar worden de namen op de stenen geen los staande feiten, maar hoofdstukken uit één verhaal.”

Joodse grafsteen is een **matséwa** heet: letterlijk een opgericht gedenkteken. De Hebreeuwse teksten, familienamen, symbolen en soms ook Nederlandse opschriften vertellen iets over geloof, familie, status en de mate waarin mensen deel uitmaakten van de bredere Wageningse samenleving.

2. Nieuwstraat 5: Isaac Adolphi en de eerste gemeenschap

Persoon: Isaac Adolphi, ook aangeduid als Isaac Adolphi de Jode.

Leeftijd: zijn precieze geboorte- en overlijdensdatum is in de beschikbare bronnen niet eenduidig vastgesteld; zijn grafsteen uit **1689** maakt duidelijk dat hij in dat jaar overleed.

Thema: vestiging, economische beperking en het recht op een eigen begraafplaats.

“Deze straat heette van de 17e eeuw tot 1875 de Jode- of Jeudestraat. Dat zegt iets over de zichtbaarheid van enkele Joodse gezinnen in dit deel van Wageningen. Isaac Adolphi huurde hier in 1634 een huis. Hij was vetweider, dus actief in de veehandel, een beroep dat buiten de traditionele ambachtsgilden viel.”

“Voor Joden waren veel ambachten vóór de Bataafse tijd feitelijk moeilijk toegankelijk, omdat de gilden bepaalden wie een beroep mocht uitoefenen. **Handel, veehandel, geldlening en de Bank van Lening** waren daardoor belangrijke economische mogelijkheden. Isaac pachtte in 1668 de stedelijke Bank van Lening. Dat is geen detail: het toont dat Joodse inwoners niet alleen aan de rand van de stad leefden, maar ook economische functies vervulden die voor de stad van betekenis waren.”

“Een jaar eerder, in 1667, had Isaac Adolphi bij het stadsbestuur gevraagd om een eigen plek buiten de stadsmuur waar hij, zijn gezin en geloofsgenoten begraven konden worden. De magistraat stemde daarmee in. Op 28 juli 1668 werd hem in een zandkuil buiten de stad een ‘eerlycke plaets’ toegewezen: een waardige plaats waar de Joodse begrafenisrituelen konden worden uitgevoerd.”

Overgangszin:

“Van een familie die ruimte zoekt om te wonen, te werken en haar doden te begraven, gaan we naar een tijd waarin Joodse Wageningers steeds nadrukkelijker burgerlijke en bestuurlijke posities innemen.”

3. Hoogstraat 71 (en Riemsdijkstraat 1): Henri Jacobus Haas en de kehilla

Persoon: Henri Jacobus Haas.

Leeftijd: geboren 1824, overleden 1882, **58 jaar oud.**

Thema: emancipatie, burgerschap, bestuur en de synagoge.

“Na 1795 veranderde de juridische positie van Joden in Nederland ingrijpend. De Bataafse omwenteling en de emancipatie brachten hen formeel burgerrechten. Dat betekende niet dat alle sociale grenzen direct verdwenen, maar het maakte andere loopbanen en vormen van deelname aan het openbare leven wel mogelijk.”

“Henri Jacobus Haas is daarvan een sprekend voorbeeld. Hij was gemeentesecretaris van Wageningen én bestuurder van de Joodse gemeente. Op zijn grafsteen op de oude begraafplaats staat dat hij 58 jaar oud werd. Zijn leven laat zien dat de Joodse gemeenschap niet los van de stad functioneerde: dezelfde persoon kon bestuurlijk verantwoordelijk zijn voor Wageningen en tegelijk leidinggeven aan de eigen kehilla.”

“De Joodse gemeente kwam vanaf 1839 bijeen op de bovenverdieping van een tabakspakhuis van **de families Jacobs en Haas** aan de Riemsdijkstraat. Deze pakhuissjoel bleef tot 1903 in gebruik.”

“De voorgeschiedenis van deze sjoel is ook persoonlijk. Hijman Jacobs, eigenaar van het tabakspakhuis, overleed in 1831 op **77-jarige leeftijd**. Zijn grafsteen noemt hem onder meer iemand wiens huis een onderdak voor armen was en die zijn hele leven op sjabbat en feestdagen naar de synagoge kwam. Zijn weduwe Helena Jacobs-Hijmans stierf in 1841, bijna **77 jaar oud**. Haar grafsteen herinnert eraan dat zij de gemeenschap hielp aan een huis voor de synagoge.”

“De gemeenschap droomde later van nieuwbouw. In 1880 kochten Henri Jacobus Haas en tabakshandelaar Jacques de Hartog, als president en thesaurier van de Israëlitische gemeente, grond aan de Dijkstraat voor een synagoge-complex. Dat plan ging niet door; uiteindelijk werd in 1902 grond aan de Walstraat verkregen en op 29 maart 1903 werd de nieuwe synagoge in gebruik genomen.”

Ps voorjaar 2026: Illustratief is een mail aan de stichting voor een bezoek aan de Oude Joodse Begraafplaats.

(“Beste mensen,

Aanstaande dinsdag (..) kom ik met twee nichten naar Wageningen om bij het gemeentearchief onderzoek te doen naar onze voorouders en verwanten Haas en Jacobs die in de 19 eeuw met velen in Wageningen leefden. Onze betovergrootvader was Henri Jacobus Haas, gemeentesecretaris tot 1882. Hij en zijn vrouw en vele voorouders en verwanten (in totaal ca 20 personen) liggen begraven op de oude joodse begraafplaats.

Ik heb langere tijd in Wageningen gewoond en gewerkt en weet dat de voor ons belangrijkste

graven vlak achter het hek liggen, maar vele andere zijn wat verder naar achteren geplaatst. Wij zouden het daarom ontzettend op prijs stellen als een keer de begraafplaats op mogen om de betreffende graven te bezoeken (..). Hartelijke groet (..)”

4. Bergstraat: familie Van der Horst, oorlog en voortleven

Persoon: Michaël van der Horst.

Leeftijd: 1898–1985, **86 jaar**.

Aanvullend: Marcel Joan van der Horst, 1932–2008, **76 jaar**.

Thema: langdurige familiegeschiedenis, ondernemerschap, vervolging, onderduik en hedendaagse verbinding.

“In de Bergstraat bevond zich de antiekzaak van Salomon van der Horst en Zoon. De familie Van der Horst woonde vanaf 1861 in Wageningen. Zo zien we hoe sommige Joodse families generaties lang deel uitmaakten van de lokale samenleving — als ondernemers, burens en leden van verenigingen en de Joodse gemeente.”

“Michaël van der Horst werd op 17 december 1898 in Wageningen geboren en overleed in 1985, 86 jaar oud. Hij was antiekhandelaar en bleef tot zijn overlijden secretaris-penningmeester van de Joodse gemeente Wageningen. Zijn vrouw Anna van Crevel werd geboren in 1900; samen kregen zij twee zoons, Siewert Michaël en Marcel Joan.”

“De Duitse bezetting maakte aan het gewone bedrijfsleven abrupt een einde. Joodse ondernemingen moesten zich registreren; de antiekzaak van Michaël van der Horst werd gesloten en verzegeld. Met ingang van 1 november 1941 werden Joodse bedrijven in beslag genomen. De oorlog is dus geen abstracte einddatum in de geschiedenis, maar een gebeurtenis die hier letterlijk achter winkelramen en voordeuren plaatsvond.”

“De familie overleefde mede door onderduik. Marcel Joan van der Horst, geboren in 1932, overleed in 2008 op **76-jarige** leeftijd.

Via zijn kleindochter loopt de familiegeschiedenis door naar het heden. Dat maakt de begraafplaats meer dan een afgesloten verleden: er zijn nog steeds nakomelingen die zoeken naar hun *mispoche*, hun familie, en die de namen op de oude stenen opnieuw betekenis geven.”

“Bij de volgende familie zien we een heel andere maatschappelijke positie: een welgestelde bankiersfamilie, zichtbaar in woonhuis, techniek en zelfs de vormgeving van de grafstenen.”

5. Generaal Foulkesweg: Johannes Eduard Wertheim

Persoon: Johannes Eduard Wertheim.

Leeftijd: 30 januari 1843 – 12 april 1887, **44 jaar**.

Andere familieleden:

- **Sara Cornelia Wertheim**, overleden 1891, **15 jaar** (gedicht!)
- Carel Abraham Wertheim, overleden 1903, **30 jaar**.
- Samuel Abraham van Minden, overleden 1886, **85 jaar**.

Thema: bankierschap, moderniteit, maatschappelijke integratie en grafkunst.

“Johannes Eduard Wertheim was hoofd van het **kassiersbureau van zijn oom Samuel Abraham van Minden aan de Hoogstraat**. Hij werkte dus in een financiële wereld waarin Joodse families in de 19e eeuw een belangrijke rol konden spelen. Wertheim was lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken en directeur-penningmeester van de Naamloze Vennootschap De Wageningse Berg.”

“Hij woonde met zijn gezin in “**Nieuw-Wageningen**” en kocht in 1886 **Villa Veluvia**, het oudste deel van de huidige sociëteit Ceres aan de Generaal Foulkesweg. Hij kon er nauwelijks van genieten: in april 1887 overleed hij aan een hartkwaal, 44 jaar oud.”

“Wertheim brengt ook een verhaal van **modernisering**. In 1881 had hij een telefonische verbinding laten aanleggen tussen woning en kantoor. Dat was uitzonderlijk vroeg voor Wageningen. De telefoon was dus niet alleen een technische nieuwigheid; zij markeerde ook een netwerk van handel, krediet en stedelijke vernieuwing.”

“Op de begraafplaats vallen de grafmonumenten van deze familie op. Rond het graf van Johannes Eduard staan stenen die afwijken van de soberder, traditionelere Joodse grafcultuur. Er zijn klassieke motieven, zoals een **timpaan** — een driehoekige bekroning die aan een Griekse tempel doet denken — en **lauwerkransen**. Bij de begrafenis van Wertheim werden **twintig kransen gelegd**, wat binnen orthodox-Joodse kring ongebruikelijk was.”

“Deze monumenten zijn te duiden als uitdrukking van maatschappelijke status en **vergaande assimilatie**: de familie hoorde bij de Joodse gemeenschap, maar gebruikte ook de taal van de 19e-eeuwse burgerlijke, neoclassicistische cultuur.

Op de steen voor zijn dochter Sara, die slechts 15 werd, staat het ontroerende gedicht: ‘Een roos heeft zij geleefd / Zoo lang als rozen leven / Een morgenstond.’”

Steen nr. 171 “Een neef van de gelijknamige naam, **Abraham Carel Wertheim**, gaf zijn naam aan het Wertheimpark in Amsterdam. Daar staat sinds 1993 het Auschwitzmonument van Jan Wolkers en wordt jaarlijks op 27 januari de bevrijding van Auschwitz herdacht. Dat grotere nationale herinneringsverhaal raakt zo aan deze Wageningse familiekring.”

Slot bij de begraafplaats

“Hier eindigt de wandeling op de plaats waar de verschillende verhalen samenkomen. De Oude Israëlitische Begraafplaats ligt tussen de Veerstraat en de Generaal Foulkesweg, aan het Kerkhofpad. De plek ontstond in 1668 in een oude zandafgraving aan de voet van de Wageningse Berg.”

“De begraafplaats kent letterlijk twee lagen. Aan het begin van de 19e eeuw was zij vol en was uitbreiding kennelijk niet mogelijk. De bestaande stenen werden daarom neergelegd en het terrein werd ongeveer een meter opgehoogd met zand. Daarna kon men opnieuw begraven. Onder het huidige maaiveld ligt dus een oudere begraafslag.”

“De houten omheining werd in 1874 vervangen door het huidige hekwerk. Er kwam ook een metaheerhuisje voor de rituele lijkwassing. Na de sluiting van de begraafplaats in 1929 werd

dat gebouwtje afgebroken. Een nieuwe Joodse begraafplaats aan de Diedenweg nam de functie over.”

“De plek is kwetsbaar geweest, maar ook telkens opnieuw verzorgd. Na aanwijzing als Rijksmonument in 1967 volgden herstelwerkzaamheden, waaronder een omvangrijke restauratie in 1988. Vrijwilligers van Stichting Boete & Verzoening maakten in 2025 grafstenen schoon en beter leesbaar. In 2026 zijn het stenen fundament, de muurtjes onder het hekwerk en het hek zelf grondig gerestaureerd.”

“Daarmee is de begraafplaats geen stilstaand monument. Zij is opnieuw leesbaar gemaakt: voor nazaten, voor Wageningers en voor bezoekers die willen begrijpen dat de Joodse geschiedenis van de stad niet alleen over vernietiging gaat, maar ook over opbouw, dagelijks leven, geloof, werk, burgerschap en familie.”

Afronding: synagoge en oorlog

“De synagoge aan de Walstraat, die in 1903 in gebruik was genomen, werd in de meidagen van 1940 door artillerievuur getroffen, brandde uit en werd later gesloopt. Ook de vroegere pakhuissjoel aan de Riemsdijkstraat ging verloren. Na de oorlog was de Joodse gemeenschap zo klein — in 1945 nog 18 personen — dat de synagoge niet werd herbouwd. De Joodse gemeente Wageningen werd in 1987 opgeheven.”

“Juist daarom zijn de namen en stenen op deze begraafplaats zo belangrijk. Zij maken zichtbaar dat Joods Wageningen geen voetnoot is, maar een wezenlijk onderdeel van de geschiedenis van deze stad.”

Op Monumentendag 2026 kon de begraafplaats wegens Rosj Hasjanah niet worden betreden; de rondleiding kon daarom bij het hek blijven, met een aanvullend bezoekmoment op zondag 20 september om 14:00 uur in beeld.